

ДУАЛІЗМ ПРИВАТНОГО ПРАВА В СУЧАСНИХ УМОВАХ

DUALISM OF PRIVATE LAW IN MODERN CONDITIONS

Крикун В.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін

*Інститут права та безпеки
Одеського державного університету внутрішніх справ*

Сорока І.О., доктор філософії,
викладач кафедри цивільно-правових дисциплін

*Інститут права та безпеки
Одеського державного університету внутрішніх справ*

Льбіна А.О., викладач кафедри цивільно-правових дисциплін

*Інститут права та безпеки
Одеського державного університету внутрішніх справ*

Відштовхуючись від доктрини цивільного права і від специфіки українського законодавства у сфері здійснення господарської діяльності, станом на сьогоднішній день доцільно проводити наукові дослідження правового феномену дуалізму приватного права, що за своєю сутністю полягає в існуванні двох незалежних систем приватного права – цивільного й торговельного. Це необхідно для визначення його змісту у врегулюванні підприємницької діяльності зокрема через диференціацію правового врегулювання правовідносин в залежності від їх суб'єктного складу, що в принципі здійснюється в межах єдиного цивільного права.

Дуалізм приватного права в Україні є шляхом повернення нашої держави до правових підходів минулого сторіччя, де яскраво простежуються нескоординовані та неузгоджені дії щодо розробки нормативно-правових актів з правовими позиціями інших країн, зокрема імплементуючих право Європейського Союзу. Наслідком цього може стати нестикування законодавства, збільшення непорозумінь між партнерами – учасниками господарських правовідносин тощо. Теоретичне та наукове обґрунтування цієї категорії сприятиме виявленню причин та передумов виникнення такого явища і сприятиме напрацюванню наукових рекомендацій щодо узгодження ідеології і правової конструкції окремих правочинів.

Отже, теорія дуалізму приватного права, спонукає до його ретельного дослідження з урахуванням міжнародного досвіду та ретроспективних витоків для виокремлення характеризуючих спільних та відокремлюючих ознак цивільного та господарського, тобто торговельного права, оскільки саме такий ґрунтовний та концептуальний підхід до базових понять сприятиме «чистоті» господарського і цивільного права у врегулюванні окремих правових питань, враховуючи природу їх норм, і зможе не фрагментарно, а комплексно регулювати відносини у вказаних правових сферах.

Так, окреслення проблематики досліджуваного питання зможе вказати основні напрями виокремлення та визначення конкурентних способів призначення, механізмів здійснення та наслідків зобов'язальних правовідносин в цивільному, тобто приватному праві, і господарському, як торговельному.

Ключові слова: цивільне право, господарське право, предмет, метод, цивільно-правові відносини, господарсько-правові відносини, інститут, галузь.

Based on the doctrine of civil law and Ukrainian legislation in the area of economic activity, today it is advisable to conduct scientific research into the legal phenomenon of private law dualism, which inherently consists in the existence of two independent systems of private law - civil and commercial law. This is necessary to determine its content in the regulation of entrepreneurial activity, in particular, through the differentiation of legal regulation of legal relations depending on their subject composition, which is in principle carried out within the framework of a single civil law.

The dualism of private law in Ukraine is a way to return our country to the legal approaches of the last century, where uncoordinated and uncoordinated actions to develop regulations with the legal positions of other countries, in particular those implementing the law of the European Union, are clearly visible. This may result in inconsistencies in legislation, increased misunderstandings between partners involved in economic relations, etc. The theoretical and scientific substantiation of this category will help to identify the causes and preconditions and will contribute to the development of scientific recommendations for harmonizing the ideology and legal structure of individual transactions.

Thus, the theory of private law dualism calls for a thorough study of it, taking into account international experience and retrospective origins, with a view to identifying the characterizing common and distinguishing features of civil and commercial (trade) law, since it is precisely such a thorough and conceptual approach to the basic concepts which will contribute to the "purity" of commercial and civil law in the settlement of certain legal issues, given the nature of their provisions, and will be able to regulate relations in these legal areas in a comprehensive manner rather than in a fragmented manner.

Thus, the outlining of the issues under study will be able to indicate the main directions of allocation and determination of competitive methods of assignment, mechanisms of implementation and consequences of legal relations under obligation in civil law, i.e. private law, and commercial law, i.e. commercial law.

Key words: civil law, commercial law, subject matter, method, civil legal relations, commercial legal relations, institute, industry.

Актуальність дослідження полягає у визначенні правової природи та сутності дуалізму в правовій системі України, що втілений в різноманітності та матеріально-правовій специфічності окремих об'єктів та способів реалізації правовідносин. Тобто наш науковий аналіз зможе передати значення та перспективи подолання дуалізму задля недопущення колізії правових норм в регулюванні приватно-правового сектору економіки та права.

Огляд останніх досліджень. Фундаментальні праці провідних українських науковців Бухтатого О. Є., Білоус В. В., Коструби В.С., Бринцева С.В., Новицької Н. Б.,

Серенко А. О., Махінчука В.М. та інших заклали базові засади для проведення подальших наукових досліджень у сфері дослідження правової природи інституту дуалізму приватного права, що відповідають врегулюванню суперечливих господарських і цивільних питань.

Мета дослідження. Метою нашого наукового дослідження є визначення засадничих понять у розумінні й пізнанні реальної правової природи дуалізму приватного права в розрізі його протиставлення господарському праву щодо реалізації окремих правових норм. Це, безумовно, є важливим, враховуючи гостроту та актуальність питання

недопущення колізії у застосуванні схожих правових норм, для формування єдиного підходу і єдиної судової практики у врегулюванні окремих правовідносин.

Виклад основних положень. Проблема єдності та дуалізму права з давніх часів носить багатоаспектний характер. Тому, перш ніж докладно зупинитися на дослідженні питання дуалізму приватного права, необхідно зачіпити загальну проблему дуалізму права, оскільки це є глобальною проблемою системи права в цілому, а також окремих матеріальних та процесуальних галузей права. Сутність цього питання полягає у співвідношенні публічних і приватних інтересів в системі права та системі законодавства. У пошуку оптимального співвідношення приватних і публічних інтересів у правовому регулюванні важливу роль відіграє одна з найбільш популярних в даний час правових концепцій – вчення про поділ права на приватне і публічне, яка неминуче веде до дуалізму в правовому регулюванні суспільних відносин.

Говорячи про науковий підхід до цього явища, вважаємо справедливим умовивід, що дуалізм права в його класичному розумінні являє собою поділ права на публічне і приватне. Водночас, згадуючи про дуалізм в європейській правовій науці, можна зазначити про відособленість норм, що регулюють торговельну або комерційну діяльність від цивільного права на противагу монізму, за якого норми цивільного обороту вбудовані в систему єдиного цивільного права. Отже, дуалізм права - це багатопланове явище, у якому вивірюється той чи інший ступінь диференціації правового регулювання. Про дуалізм приватного (цивільного) права сьогодні цілком обґрунтовано говорити як про його внутрішній поділ, що не порушує цілісність цієї галузі права. Дуалізм як внутрішній поділ цивільного права, дає змогу враховувати особливості регулювання комерційних (торговельних, підприємницьких, господарських) відносин, і є виключно позитивним явищем. У такому значенні він не протиставляється єдності цивільного права, а виражає певний ступінь диференціації правового регулювання окремих груп суспільних відносин у межах єдиного цивільного права [1].

У вітчизняній правовій системі приватне право завжди було представлено, перш за все, цивільним правом – однією з основних, фундаментальних правових галузей. Головною причиною поділу приватного права є те, що у зв'язку з розширенням кола суспільних відносин, соціально-економічними змінами в суспільстві, відбулась і зміна відносин, що регламентуються приватним правом. Відносини, які законодавець включав в компетенцію приватного права, можуть з плином часу не входити в раніше визначені рамки і, як наслідок, набувати публічний характер. Саме поняття «дуалізм приватного права» виникло в Західній Європі у зв'язку з кодифікацією норм торговельного права, відмінних від інших норм приватного права. Дана традиція кодифікації збереглася і станом на сьогоднішній день: в розвинених державах, до яких відноситься, зокрема, і українське законодавство [13].

Відповідно, у цей час відбувається пік розвитку господарського права, а і відповідно ми можемо простежити процес трансформації торгового права в господарське. На сьогоднішній день існує думка, що приватне право є сукупністю цивільного та підприємницького права, а останнє, у свою чергу, включає в себе торгове, господарське та комерційне право. У сучасній українській юриспруденції на різних рівнях триває суперечка про монізм чи дуалізм приватного права, що значною мірою пов'язано із запровадженням в Україні Господарського кодексу.

Зокрема, професор Н. С. Кузнєцова вважає, що необхідно рішуче відмовитися від штучного дуалізму в регулюванні приватноправових відносин, який виник у зв'язку з прийняттям Господарського кодексу України [2]. Але в той же час термін «дуалізм приватного права» часто використовується в науковій літературі для позначення,

як правило, явища паралельного існування в країні поряд із Цивільним кодексом і Торговим кодексом. Зокрема, Б. І. Пугінський зазначає, що прийняття в багатьох країнах поряд з цивільним кодексом торгових кодексів отримало назву дуалізму приватного права [3]. Водночас він вказує на своєрідну недоречність використання терміну «дуалізм» у контексті визначення двох взаємопов'язаних, існуючих паралельно кодифікованих актів у сфері господарювання. Така недоречність та очевидність наукової неузгодженості закладена в самому значенні терміну «дуалізм» та його «науковому смислового навантаженні».

Адже згідно з філософською концепцією побудови всесвіту термін «дуалізм» означає філософську концепцію співіснування всесвіту і буття як двох протилежних, протидіючих, непорівнянних засад: духу і матерії. відповідно, говорячи про дві підсистеми приватного права, власне цивільне (приватне) і торговельне, які мають спільні засади і корені, тобто єдиний генетичний код, як зазначає А. С. Довгерг [4], навряд чи можна говорити про явища, що протидіють одне одному. Продовжуючи цю тезу, слід зазначити, що А. С. Довгерг навіть ввів термін «квазидуалізм» приватного права, який вживається саме для позначення (підкреслення) відсутності принципових розбіжностей у методологічних засадах двох підсистем приватного права (цивільного і торгового), їх природної єдності, заснованій на принципових засадах неможливості штучного протиставлення цих двох підсистем. Якщо говорити про дуалізм приватного права сьогодні, то лише з точки зору того, що воно складається з двох сегментів, а саме: природного приватного права і позитивного приватного права» [4].

Одним із найяскравіших представниць української наукової школи господарників - О. А. Беляневич, аргументуючи та відстоюючи власну позицію щодо цілісності та обґрунтованості підходу до господарського права як самостійної галузі права, переводить питання дуалізму приватного права на вищий щабель, а саме до вивчення питання дуалізму як такого, в контексті існування приватного та публічного права [5].

Навіть короткий перелік аргументів українських та зарубіжних науковців щодо дуалізму приватного права свідчить про те, що питання домінантності приватно-правових чи публічно-правових засад у регулюванні підприємницьких відносин актуальним, а в Україні воно набуло певних особливих підходів до самої постановки питання, що значною мірою зумовлено існуванням Господарського кодексу України.

Проте слід зазначити, що у класичному вигляді питання дуалізму приватного права як однієї з форм прояву питання щодо необхідності виокремлення певних підприємницьких відносин, зводилося до питання про необхідність та доцільність поділу приватного права на власне цивільне та торгове право. Адже сама ідея щодо можливості віднесення підприємницьких відносин до будь-якої іншої галузі не має під собою жодних обґрунтованих підстав та аргументів. На методологічному рівні це питання, з одного боку, мало нечисленних прихильників, які вважали приватне право моністичним і пропонували не відмежовувати питання торгового права із цивільним. З іншого боку, їх опоненти на підставі твердження про перманентне ускладнення суспільних відносин доводили необхідність виокремлення з приватного права торгового права і тим самим реагування на зміну та ускладнення як суспільних відносин в цілому, так і торгового обороту зокрема [6].

Поступово дискусія пішла в зовсім іншому напрямку: чи є торгове право частиною цивільного (приватного) права у широкому розумінні, чи все ж таки це окрема самостійна галузь права (галузь законодавства, навчальна дисципліна тощо), яка існує паралельно з приватним правом. На жаль, досить часто саме в такій інтерпретації ми нині

і спостерігаємо дискусії стосовно питання регулювання господарських (підприємницьких) відносин та теоретичного питання проблеми дуалізму приватного права.

Однак, як ми вже зазначали вище, такий підхід не відповідає ні методологічній постановці питання, ні повноцінній регламентації регулювання підприємницької діяльності, ні повноцінному аналізу дуалізму приватного права як суто теоретичної категорії. Доводиться констатувати, що в черговий раз в Україні заради сумнівного вирішення тих чи інших практичних питань чиниться нехтування їх науковим обґрунтуванням. Державотворення в цілому має однією зі своїх складових створення ефективної правової системи. На сьогодні цей процес у нашій державі триває, так само як і процес обговорення значення та ролі приватного права у правовій системі та побудові громадянського суспільства. Саме тому правильна постановка питання стосовно значення приватно-правових засад у регулюванні підприємницьких відносин, його правильного тлумачення, а відповідно, і вирішення відіграє значну роль у побудові адекватної правової системи в цілому. Належне сприйняття та втілення приватноправових засад регулювання господарських відносин у практичній площині в Україні, їх правильне тлумачення та усвідомлення вірності(правильності) посилює приватноправові засади в регулюванні господарських відносин і має стати одним із важливих векторів рівня гармонізації цивільного (приватного) права України зі стандартами Європейського Союзу.

Оскільки термін «дуалізм приватного права» міцно увійшов до наукового інструментарію у сфері приватного права, то як позначення явища (феномену) можна визначити, що ним є власне цивільне право і право торгове, тобто господарське в сучасних умовах. Феномен поділу системи приватного права на дві підсистеми у вигляді власного приватного у вузькому розумінні та торгового права в широкому розумінні поставив проблему дуалізму приватного права, яку можна сформулювати як проблему співвідношення, співіснування, взаємозв'язку та узгодження меж (засад, принципів) та змісту цих двох підтем, то зробимо припущення, яке має бути підтвержене або бути спростованим в результаті цього наукового дослідження. Воно зводиться до того, що феномен дуалізму приватного права є релевантним до суспільного буття (суспільних відносин) і не може мати сталих визначених меж співіснування та взаємодії двох підсистем приватного права. Саме тому, на нашу думку, основним завданням цього дослідження є визначення найважливіших базових засад та принципів взаємодії двох підсистем приватного права, якщо поділ на таке має місце.

Питання наявності чи відсутності окремого єдиного кодифікованого акта у сфері законодавства щодо здійснення господарської діяльності (комерційного, торгового, підприємницького кодексу), за великим рахунком, є похідним і головним чином змальовує тенденції та вектори розвитку питання дуалізму приватного права і його формалізацію. Наразі, виходячи з єдності і спорідненості двох систем приватного права: цивільного (приватного у вузькому розумінні) та господарського, опоненти підприємницького права в Україні знаходять ще один аргумент проти існування господарського права як самостійної галузі, оскільки його зміст в країні не відповідає і не збігається з аналогічними системами торгового права, і відповідно, не є і не може бути підсистемою приватного права.

Отже, як уже зазначалося, термін «дуалізм приватного права» є досить усталеним у науковій літературі з цивільного (приватного) права і означає наявність у певній країні двох підсистем приватного права: цивільного права (приватного права у вузькому розумінні) та господарського права, що відповідно означає наявність у країні двох кодифікованих актів: цивільного торгового кодексів. Проте

іноді, як зазначалося вище, питання дуалізму приватного права розглядається значно ширше у контексті внутрішньої побудови системи приватного права. Але як би ми не підходили до формулювання питання дуалізму приватного права, одна з його складових виступає у ролі константи. Цією константою завжди було, є і буде питання стосовно наявності певних правовідносин, які випадають із кола (предмету) регулювання класичного цивільного (приватного) права і можливо, потребують специфічних принципів та методів регулювання [11].

Аналіз вищезазначених принципів дозволяє зробити висновок, що ані господарське право, ані торгове право не володіють певними специфічними, автономними власними керівними засадами-принципами, які б радикально відрізнялися від принципів приватного права. Цей висновок ґрунтується як на аналізі вищезазначених принципів, так і на загальних засадах регулювання правовідносин між господарюючими суб'єктами. Без певних загальних засад регулювання відносин між ними, як і характерних рис цих суб'єктів (майнової відокремленості, здатності виступати відповідальною стороною за своїми зобов'язаннями тощо) функціонування обороту як таке взагалі неможливе.

Певні особливості, які втілюються в системі принципів регулювання даних відносин, як правило, з відтінком адміністративного нашарування, не можуть бути пояснені інакше, ніж бажання привнести у сферу приватного права певні засади адміністративного регулювання. Скоріш за все, варто вести мову про певну специфіку принципів приватного права у сфері регулювання підприємницької діяльності. Оскільки її визначення через призму спеціалізації як однієї зі складових, що зумовлюють саму конкуренцію, не допускає можливості мислення про соціальні принципи як принципи здійснення чи регулювання господарської діяльності [10].

На сьогодні питання регулювання підприємницьких відносин досить часто виходить у площину обґрунтованості і своєчасності питання, яке в науці знайшло своє найменування як «питання дуалізму приватного права». Відповідно, полеміка між господарниками та цивілістами в Україні триває вже не один рік. Її предметом є питання доцільності виокремлення регулювання господарської діяльності в окремий кодифікований акт.

Саме в Україні питання регулювання підприємницьких відносин як одного із проявів можливого дуалізму приватного права набуло певного нового змісту після набрання чинності Господарським кодексом України, оскільки з прийняттям на Україні Цивільного та Господарського кодексів приватне право формалізувалося як дуалістичне, що є унікальним правовим явищем хоча у більшості країн світу воно вирішене у той чи інший спосіб. Вочевидь, кожен підхід до визначення принципів регулювання господарської діяльності ґрунтується на тому, як конкретний автор сприймає систему приватного права та предмет її регулювання. Проте спільною вадою усіх прихильників торгового чи будь-якого іншого (комерційного, підприємницького, господарського та ін.) утворення у системі приватного права є певна безсистемність визначенні відносин, які підпадають під таке «специфічне» регулювання. Такому підходу сприяє і сама архітектоніка наявних торгових кодексів світу, а точніше – відсутність єдиної зрозумілої логіки, системи та структури норм у цих кодексах. Вочевидь, що такий стан побудови (структури) торгових кодексів не може сприяти виробленню сталої системи специфічних принципів регулювання відносин у сфері господарювання [7].

Б.І.Пугінський слушно назвав таке явище безсистемності торгових кодексів «еклектикою кодексів», кодифікацією цивільного законодавства на новій основі приватності, свободи і дуалізму приватного права, що виник у зв'язку з прийняттям нового Господарського кодексу України. Вказане спричинило наслідки, що пов'язані

з різними підходами до однакових правових явищ, а саме конкретних договорів (на цивільстичній концепції - правочинна конструкція чи на господарсько-правовій концепції – різновид господарського зобов'язання). З огляду на викладене виникла потреба з'ясувати ряд питань - яка все ж таки є парадигма конкретного договору?; наскільки є виправданим одночасне регулювання договору двома різними за своєю ідеологією та рівнем самодостатності кодифікованими актами?; чи є можливість визначитися на користь одного з них?; а якщо є, то на користь якого саме і які це спричинить наслідки для практики його застосування?; чи слід зберегти підзаконне регулювання договору, а в законі визначити лише його конститутивні ознаки та імперативи? У вирішенні цих питань і полягає дослідницьке завдання цього підрозділу[5].

Вирішення теоретичних підходів і практичних завдань застосування норм права про зміст окремих правочинів залежить від вирішення основного питання про дуалізм приватного права. Він може бути формалізований як в Україні та доведений штучним загостренням проблеми до абсолютизму й ворожнечі між окремими представниками шкіл господарського та цивільного права чи скритий як у більшості країн світу. Головне полягає у тому щоб при вирішенні основного питання конструкція певного формалізованого оформлення конкретного правочину узгоджувалася із його правовою природою, забезпечувала досягнення глобальної мети – покращення умов для життя та здоров'я людини, охорони її прав та локальної мети, та не призводила до штучного протистояння між контрагентами та порушення їх суб'єктивних прав. Можна погодитися з тим, що тому більше сприяє Цивільний кодекс України як самодостатній нормативний акт. На методологічному рівні ми солідарні з тим, що : «Об'єктивна єдність приватного і загального в цивільному праві дає змогу визначити цивільні правовідносини як більш складне явище, ніж те, що подається у вигляді горизонтального зв'язку рівноправних та незалежних один від одного, і навіть від суспільства, приватних осіб»[12]. Водночас наразі справедливо відзначається, що теза про рівність у цивільному праві більш ніж сумнівна. Носії суб'єктивних прав можуть їх реалізувати за умови, що будуть носіями кореспондованих цим правам юридичних обов'язків. Це зумовлює нерівність у реальних цивільних правовідносинах., оскільки чисто приватних

інтересів як таких «... які задовольняються власними інтелектуальними (нефізичними) діями, операціями і доки такі дії не проявляються назовні, не можуть набувати суспільного («публічного») характеру, а тому можуть бути піддані державно-юридичному регулюванню...»[8] не спостерігаємо. Якщо держава врегулювала відносини, то вона взяла їх під свою правову охорону і тому приватне у чистому виді перевела в суспільне (суспільні відносини). Але це не означає втручання держави у цивільні відносини на засадах імперативізму, а свідчить про переведення економічного змісту відносин в адекватний механізм передачі цих прав через юридичну форму, тобто договір.

Проблема визначення та законодавчого закріплення правової моделі зазначених відносин полягає у тому, що держава не повинна допустити колізій між окремими системами актів законодавства (цивільним та господарським законодавством), окремими інститутами (зокрема у Цивільному та Господарському кодексах) чи навіть між окремими загальнотеоретичними визначеннями. Але колізії в законодавстві вкрай не бажане явище, особливо щодо регулювання економічних і господарських відносин, оскільки вони здатні якщо не паралізувати, то суттєво знизити ефективність правового регулювання

Висновок. Дослідивши правову природу дуалізму приватного права, ми можемо говорити про специфіку врегулювання окремих питань з економічним підтекстом в абсолютно різних галузях права : цивільному та господарському. Такий підхід матиме позитивні наслідки, зокрема, у забезпеченні прав та інтересів кожного учасника відповідних правовідносин через належне застосування колізійних правових норм, суперечність яких зможе належним чином встановити навіть Верховний Суд в своїй судовій практиці, що має фундаментальне значення для нормозастосування на теперішній час, а також Європейський суд з прав людини, який надає важливі пропозиції до реформування окремих галузей права та застосування певних правових норм..

Таким чином, вбачається, що доцільно застосувати концептуальні засади дуалізму приватного права в укладанні та реалізації певних правочинів, враховуючи практичні наслідки реальності виконання умов таких правовідносин та можливості їх забезпечення на загальнодержавному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Римарчук Р.М. Феномен дуалізму приватного права. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 5.2023 С.120-122 URL: http://lsej.org.ua/5_2023/28.pdf
2. Монізм чи дуалізм приватного права в регулюванні відносин у сфері господарювання: дилема чи міф. *Судово-юридична газета*. Блог 22.03.2021. URL: https://sud.ua/ru/news/blog/196630-monizm-chi-dualizm-privatnogo-prava-v-regulyuvanni-vidnosin-u-sferi-gospodaryuvannya-dilema-chi-mif#google_vignette
3. Махінчук В.М. Приватноправове регулювання підприємницьких відносин в Україні. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 320 с.
4. Коструба А.В. Дуалізм приватного права Франції : в пошуках компромісу. *Проблеми цивільного права та процесу*. Харків, 2018. С.89-94.
5. Алямік В.В. Договір поставки за законодавством України: цивільно-правовий аспект. дис...канд.юр.наук: 12.00.03/ Науково-дослідний інститут приватного права та підприємництва Академії правових наук України. Київ.2009 URL: <file:///C:/Users/Letch/Downloads/Diser.doc.pdf>
6. James Atkin, Baron Atkin, in M. Akehurst, *Modern Introduction to International Law*, Harper Collins, London, 7 p. URL: <https://www.scribd.com/document/428630602/245338152-Monism-and-Dualism-in-International-Law-Docx>
7. Свобода волі в цивільному праві : монографія .Вінниця : ТОВ «УКРЛОГОС Груп», 2024. 466 с.
8. Матвеев П.С. Концептуальні засади забезпечення вищої освіти в національній політиці України в сучасних умовах. *Наукові розвідки з актуальних проблем приватного та публічного права: матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції* .Київ, 24.04.2023. Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. 246 с. С. 65-72
9. Гуйван П. Д. Темпоральні та сутнісні ознаки правової визначеності як критерії справедливого судочинства. *Альманах міжнародного права*. Випуск 18. Одеса: 2017. URL http://inlawalmanac.mgu.od.ua/v18/amp_18.pdf
10. Подцерковний О. П., Добровольська В. В., Зятіна Д. В., Будурова Г. М.. *Господарське право : навчально-методичний посібник (для студентів денної та заочної форми навчання)* Одеса : НУ «ОЮА», 2021. 166 с..
11. В. С. Щербина, В. В. Резнікова. *Господарське право (Загальна частина) : підручник*. Київ: Ліра-К, 2023. 588 с.
12. Аврамова О. Е., Вакулович Е. В., Горбенко А. С. та ін . *Цивільне право. Особлива частина : навч. посіб.* МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2023. 420с.
13. . *Цивільне право України: підручник* : в 2 т. т. 1. / кол. авторів; за ред. Г.Б. Яновицької, В.О. Кучера. Львів: «Новий Світ-2000», 2014.444 с.